

Олена Дзюба-Погребняк

Сербські мотиви в українській літературі про першу світову війну

*Український жовнір дуже витривалий
на голод і нужду, на труди й невігоди.
В тім перевищують українців тільки
одні серби, більше, мабуть, ніхто!*

Іван Вишиваний*

Давні традиції розвитку українсько-сербських культурно-історичних взаємин зумовили досить помітну «присутність» сербських мотивів в українському красному письменстві ХІХ і ХХ ст., при чому для кожного конкретного періоду української літератури характерні свої акценти та специфіка трактування їх сербських**. Зацікавлення сербською тематикою в українських письменників зумовлювалося передусім двома аспектами наших відносин: визвольна боротьба сербів із турками (ця тема характерна переважно для українських авторів ХІХ ст. і викликана щирим співчуттям українців до долі близького їм слов'янського народу) та життя сербських переселенців (і найманців) в Україні (цей аспект бачимо переважно у письменників другої половини ХХ ст.). «Остеронь» від цих двох тематичних пластів стоять два твори українських письменників про Першу світову війну — «Поза межами болю» О. Турянського і «Записки полоненого» О. Кобця (на жаль, малознаних і серед своїх співвітчизників), про які і йтиметься далі. Письменники слов'янських, т. зв. недержавних народів особливо гостро відчували всю безглуздість цієї війни — проти волі змушені брати участь у ній, вони нерідко опинялися по обидва боки фронту, як це сталося, наприклад, із сербами й українцями, і це доводило трагізм ситуації

* Ці слова записав у своїй автобіографії Іван Вишиваний (ерцгерцог Вільгельм Габсбург, онук австрійського імператора Франца-Йосифа І і племінник Карла І). Див.: Ю. Терещенко, Т. Остапенко. Український патріот з династії Габсбургів. — Київ: Темпора, 2008. — С. 115.

** Див.: Олена Дзюба. Образи сербів в українській літературі // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века: зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9 маја 2003. — Нови Сад, 2005. — С. 482–490.

до крайніх меж. Звідси і глибока спорідненість духу творів письменників цих народів, — звісно, за багатьох фактографічних і стильових відмінностей.

Доля і творчість українського письменника О. Турянського виявилися трагічним чином пов'язаними із Сербією. 1914 р. його, віденського студента, мобілізують до австро-угорського війська і відправляють на сербський фронт. 1915 р. він потрапляє в полон і разом із 60 тисячами інших полонених проходить албанською «дорогою смерті», спізнавши всі жахіття цього моторошного переходу, в голоді й холоді, безкраїми пустельними горами*. Пережите і передумане вилилося у вражаючу своєю експресією оповідь про граничні стани людського духу і плоті. Зосередившись на одному дні однієї групи блукальців, письменник зумів дати відчуття тієї безмежної людської трагедії, якою стала війна: страждання, що перевищують усяку можливу міру («поза межами болю»), розкривають у людині глибини бажання вижити будь-якою ціною, аж до канібалізму, але водночас — силу спротиву тваринному інстинкту, незнищенні імпульси добра.

Невеличкий гурт утікачів, хоч і об'єднаний спільною бідом, складається з особистостей, різних за своїм минулим, поглядами і вдачею, тож бачимо широкий спектр пристрастей і рефлексій, марень і поринань у несвідоме з тяжким поверненням до самовладання. Багато що з описаного О. Турянським у його в повісті-поемі одночасно або (здебільшого) пізніше знайшло вираження в класичних творах європейських літератур на тему Першої світової війни. Це, зокрема, оскарження людським розумом і совістю великої неправди суспільств, контрольованих егоїзмом можновладців, і переростання цього оскарження в болючі запити до Бога, у відчайдушне богоборство (втім, тут є й українська —

* Там, серед албанських гір, з шістьма друзями різних національностей, він відстає від колони полонених в надії знайти порятунок. Всі його товариші вмирають від холоду й голоду, і лише сам письменник залишається живим: позаду відступаючої армії та колони полонених їхали сербські лікарі, яким допомагав полонений лікар-українець. Саме він, серед замерзлих трупів навколо погаслого багаття, впізнав свого земляка Осипа Турянського і виявив в обмерзлому тілі залишки життя. Вдавшись до крайнього способу — розморозивши тіло в гірській річці — сербські лікарі врятували життя українському письменникові. Згодом О. Турянський потрапляє в табір для інтернованих в Італії. 1917 р. він написав свою повість-поему «Поза межами болю», в якій описав усю ситуацію — загибель своїх друзів на албанському шляху смерті та свій порятунок. Повість побачила світ 1921 р. у Відні.

шевченківська — традиція). Особливо багато в ній порівнянню з мотивами сербських, хорватських, словенських авторів, що зрозуміло з огляду на місце «албанської» трагедії в свідомості південних слов'ян.

Повість О. Турняського написана від першої особи. Письменник вустами уявного автора — доктора Оглядівського — розповідає про шістьох своїх друзів — представників різних національностей, що проживали в той час в Австро-Угорщині. Сам автор у тексті жодного разу не вказує на національну приналежність своїх героїв, про неї ми можемо судити лише з прізвищ: Пшлуський, Сабо, Штранцінгер, Добровський, Ніколич, Бояні. Образи представників різних народів імперії символізують мрію про можливість нового, гуманного суспільного устрою, заснованого на рівності й братерстві народів. Цю свою ідею О. Турняський вкладає в уста серба Ніколича: «Ось тут між нами... заступлені австрійські народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте ми, їхні сини, співчуваємо собі тут, наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братньої прихильності й любові»*.

У своїй книзі Осип Турняський акцентує увагу саме на моральній стороні абсурду війни. Щоб залишити майбутнім поколінням свідчення про «злочин проти людства», письменник показує безглузду, моторошну смерть невинних людей від голоду та холоду, духовне, моральне знищення людини на війні.

«За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу», — звертається до товаришів (а водночас і до читачів) Добровський. — «Ми проламали сербський фронт і сунемо, як море, вперед. На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підходжу близько і виджу, що серб уже давно мертвий. Розлючений, кричу до свого капрала:

— За що б'єш у лице трупа?

— За те, — каже він, — що ця сербська собака не має ні сотика в кишнях.

Ось вам ідеал всякої війни! Ось вам образ людської душі!...»**.

Розлючений цим нелюдським вчинком, Добровський випускає кулю в чоло озвірілому капралові. Хоча оцінка вчинку капрала однозначна, все ж і відповідь на нього Добровського не є цілком адекватною.

* Турняський О. Поза межами болю / Осип Турняський. Поза межами болю; Син землі; Оповідання. — Київ: Дніпро, 1989. — С. 80.

** Там само. — С. 80.

Вражають картини жорстокості, з якою сербські вояки-конвоїри добивали (кулею, багнетом) тих німецьких полонених, котрі вже не могли продовжувати шлях. Але для автора немає сумнівів щодо того, хто є справжнім ворогом для всіх — це війна та її розпалювачі, можновладці, які не мають національності. «Ворог»-серб виявлявся такою ж жертвою війни, як і інші. Сербські конвоїри проходили «шляхом смерті» такі ж голодні та виснажені, як і їхні полонені. І теж гинули в цій безвиході. Така сцена: коли вкрай знесилений Штранцінгер зупинився, старий сербський стражар намагався змусити товаришів іти далі. «Серб ізмірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебри».*

Канібалізм, несамовита сутичка між людським духом і плоттю — моторошна тема, якої не оминає жоден твір про трагедію в албанських горах 1915 р. Та чи не єдиному О. Турянському вдалося з такою психологічною переконливістю не просто описати межі падіння і деградації людини, а передати нюанси та глибину душевної напруги, динаміку внутрішньої боротьби, що точилася в людях, готови переступити межу. Товариші пережили складну й суперечливу гаму почувань — від розмірковувань про необхідність самопожертви заради виживання решти (необхідний був одяг одного з них, аби розпалити багаття) до готовності підтримати життєві сили м'ясом мертвого товариша. Життєлюб Ніколич виявився тим серед них, хто найрішучіше апелював до «людяного почування» друзів, відкинувши можливість добровільної жертви заради порятунку інших і втримавши їх від акту канібалізму.

Першим серед товаришів помирає Бояні. Після натяку Сабо, що його труп може порятувати решту, у свідомості кожного розпочинається моторошна боротьба духу й тіла — померти «сентиментально-естетичною смертю»** чи порятуватися. Вирішальним у цій ситуації став різкий спротив Ніколича. Саме він відкидає кусник тіла товариша від вогню: «Хай згину, а людського

* Там само. — С. 51.

** Там само. — С. 95.

тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!»*. Його вчинок усі відчули «як osvobodження з якогось несамовито важкого гніту».

Зрештою у творі перемагає віра в моральну силу людини, її здатність навіть за найстрашніших обставин зберегти іскру людяності. Про це говорять і самі герої О. Турянського: «...в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра. Ця ідея — це поки що іскра під попелом людського самолюбства і звирячості. Та прийде час, і ця іскра вибухне могутнім огнем...»**.

Глибокий психологізм і зосередженість на екстремальних фізичних і духовних випробуваннях, на самій екзистенції людини ставлять повість-поему Осипа Турянського «Поza межами болю» в число найпомітніших (і свого часу високо оцінених) творів антивоєнної прози в Європі. Написана 1917 р., опублікована 1921-го, вона стала одним із перших значних явищ європейських літератур, в яких особистий досвід набував універсальної ваги.

На жаль, повість О. Турянського понад півстоліття залишалася невідомою українському читачеві, тому її гуманістичний потенціал та експресіоністська поетика не стали усвідомленим набутком української літератури ХХ ст. Ім'я О. Турянського було забуте, викреслене з історії української літератури — у ній, загнаній невдовзі в жорсткі рамки «соцреалізму», не знайшлося місця для модерного, неординарного за формою оповіді письменника. Лише 1989 р. у Києві були перевидані його вибрані твори.

Такої ж сумної долі зазнала й одна з найзмістовніших літературних пам'яток про Першу світову війну — «Записки полоненого. Пригоди і вражіння учасника першої світової війни» Олексія Кобця (Олексія Варавви). Вперше вони вийшли 1931 р. в Радянській Україні («Державне Видавництво України», Київ-Харків). Готуючи до друку це видання спогадів, ще тоді побоюючись радянської цензури, у передньому слові автор, вдаючись до містифікації, пише: «Замість передмови. 17 січня 1918 року в Києві, на Софійському майдані, недалеко від пам'ятника Богданові Хмельницькому, трагічно загинув автор цих записок, мій добрий приятель, молодий поет із Канева О. Кобець... Переглядаючи свій хатній архів, я найшов записки тов. Кобця, дав їх тільки передрукувати й подаю тут без ніякісньких змін. Ол. Варавва. Харків, 1930»***. Потім «Записки...» перевидавалися

* Там само. — С. 98.

** Там само. — С. 80.

*** М. Лоза. Передмова / Олексія Кобець. Записки полоненого. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. — С. VI-VII.

за межами Радянської України: у Львові 1933 р. (видавництво «Родина» розбило їх на три томи і змінило назву — «Над безоднею»); у Мюнхені 1959 р. у видавництві «Дніпрова хвиля» та ін. Празька газета «Ное фрає Прессе» умістила дуже прихильну рецензію на книгу, ставлячи О. Кобця нарівні з популярним тоді Е. Ремарком. Але більшовицька влада України конфіскує весь наклад «Записок полоненого»*.

Своєрідність і цінність твору О. Кобця в тому, що розлогий конкретний матеріал особистого досвіду перейнятий глибоким емоційним переживанням автора та супутніми роздумами про людські стосунки в нелюдській атмосфері війни.

У хронологічній послідовності в книзі відтворено весь процес примусової адаптації людської особистості до механізму мілітаризації — власне, знеособлення людини. Добре відпрацьована процедура мобілізації, стадного медичного огляду, муштри заснована на методах придушення волі й думки, на безоглядному потоптанні людської гідності; вона дає простір дикій сваволі більших і менших командирів — володарів «гарматного м'яса». Попри всі зусилля військової пропаганди, попри бадьору військову музику та проповіді й молебні полкових священників, невідклично зринало запитання: «За що? В ім'я чого?». Фраза «Прокляття війні!» лейтмотивом звучить упродовж усього твору.

Вражаючими в книзі є епізоди національної ворожнечі в російській армії (фінляндська рота, до якої потрапив автор, складалася з росіян, поляків, фінів, естонців, євреїв, українців), де з «чужородців» знущалися і військове начальство, і темна солдатська маса. Оце відчуття національної «другосортності», нав'язуване українцеві в імперській армії, не в останню чергу спричиниться до симпатії та щирого співчуття, з якими письменник оповість про сербів, «винуватців» війни. З ними зведе його доля в угорському таборі для військовополонених, де з них знущалася «вся малярська воєнщина — від найдрібнішого, миршавого цурека до таборового коменданта-генерала»**. Сторінки «Записок...», які розповідають про перебування в полоні, в таборі для полонених, стосуються малознаних (у художній літературі) сторін воєнної доби. Тут голод, холод, воші, хвороби, ворожнеча, —

* Дані взято з передмови М. Лози до мюнхенського видання «Записок полоненого» 1959 року.

** Олекса Кобець. Записки полоненого. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. — С. 307.

і тільки зрідка стихійні вияви людяності, що пробивалася крізь упередженість. Тут — ненависть між націями, яку розпалювали володарі. З гіркотою оповідає автор про «велику сербську могилу в Естергомі» (один із розділів книги так і називається), в якій поховано було 9 тисяч зігнаних до табору сербських полонених і цивільних, у тому числі жінок і дітей. «Славетні... полки німецького кайзера, вирізуючи сербів, бродили в крові людській по коліна, і цей нечуваний героїзм, коли щасливо для Німеччини скінчиться війна, безперечно, дасть тим полкам смертників обновку до уніформи: вони, напевне, матимуть на казенних чоботях, отак десь на горішньому кінці халяв, червоні смужечки з сап'яну — на спогад про людську кров, що в ній треба було так глибоко бродити...», — з болючим сарказмом пише О. Кобець. «Усіх тих дев'ять тисяч сербів зігнали сюди, коли ще в Естергомі й натяку не було на добре впорядкований табір, огородили колючим дротом і тримали осіннього й зимового холодного часу під відкритим небом — обідраних і голодних — доти, поки всіх дев'ять тисяч не перетягли на оцю високу-високу гору, під той маленький, почорнілий уже від часу, хрестик»*.

Знуцання з сербів не припинялися й тоді, коли табір збудували і «впорядкували». Сербський барак був «повно набитий... струнками, високими, чорнявими красенями, яким мадярське начальство ніколи не давало спокою — ні вдень, ні вночі...». До них при роботі на каменоломнях призначали найлютіших наглядачів: «до них приставляли навмисне тих маляр-вожків, що або самі зазнали болючих поразок на сербському фронті, або повтрачали на тому фронті когось із своєї рідні». Коли ж сербський барак повертався з роботи до табору і всі полонені мали право на відпочинок, «сербів гнали чистити ями-убиральні, запрягали їх у двоколки з діжками і на цілу ніч гнали вивозити “золото” десь далеко за межі табору й самого містечка Гаймашкеру.

А на світанку — знов на кам'яноломні.

І тільки зрідка чути було від сербського бараку, в рідкісні хвилини вільного часу, коли, пригнавши з роботи, не встигли поставити їх до нової, чути було, як молоді, зажурені голоси виспівували, неначе скарги болючі в далеке небо посилаючи, якоїсь тужливої сербської пісні...».

«Мабуть і в окопах несмачно жилося сердешним. А тут — гинули вони, як мухи, але на їхнє місце приганяли з фронту ще й ще...».

* Там само. — С. 230.

Прокляття війні!»*.

Згодом на чужині доля знову зводить письменника із сербами. Як полонений Кобець потрапив на сільськогосподарські роботи до німецької родини в угорському селі Дуначеби, що на кордоні з Сербією, яке було заселене мадярами, швабами, словенцями й сербами одночасно. Загальна атмосфера, людські стосунки в селі були напружені — не в останню чергу давалася взнаки державна національна політика (добре znana авторові з досвіду проживання в іншій імперії). «Мадяри тримаються з висока із швабами, шваби — з словенцями, а всі разом — із невеличким числом сербського населення на селі. Серби й тут — найупослідженіша нація...», — зі співчуттям констатує письменник. О. Кобець, аби краще порозумітися зі своїми господарями, самотужки вивчає німецьку мову. Але — що цікаво — вивчає він її за єдиним доступним джерелом — товстелезним сербсько-німецьким словником: «Сербську мову я опановую (словник) швидко, а старий серб-поліцай не пропускає жодної нагоди, щоб поговорити зі мною наодинці десь, злодійкувато озираючись на всі боки. Він скаржиться на тяжку долю сербів під мадяром, великі надії покладає (тут голос йому завжди доходить до ледве чутного шепотіння) на те, що російський цар розтрошить тих клятих мадяр, і, значить, їхньому братові буде полегкість...»**. Серб втаємничує «російського» полоненого в найсокровенніші свої помисли, виповідаючи йому свої національні та людські жалі, наївно сподіваючись на допомогу російської імперії у вирішенні проблем сербів. Цікавим і по-своєму символічним є той факт, що схожу ситуацію, тільки навпаки, оповідає читачам відомий словенський культурний і релігійний діяч Й. Абрам у нарисі «Мазепинець»***. Український військовополонений (воjak російської армії) звіряється священнику (Й. Абраму), буцімто знає, що старий австрійських цісар добрий і «дуже любить наших братів у Галичині», отож вони б воліли мати його, бо в Україні не так — «наш цар нас не любить...».

Ця гірка паралель уповні підкреслює спільність доль, історичних випробувань, що впродовж століть випадали на наші народи — постійна боротьба за свою національну свободу, буття, — а також ілюзії та прикрі помилки, що їх припускалися в надії на порятунок, і які в результаті призводили до служіння чужинцю впродовж тривалих історичних періодів.

* Там само. — С. 243–244.

** Там само. — С. 319.

*** J. Abram. Mazepovec. Dom in svet. Ljubljana, 1917, s. 131–132.